

Віняр Г.М.
канд. філолог. наук, доцент,
Чорноморець К.
учениця гімназії №91

ТИПОВІ ВІДХИЛЕННЯ ВІД ОРФОЕПІЧНИХ НОРМ У МОВЛЕННІ КРИВОРІЖЦІВ

У статті аналізуються поширені орфоепічні помилки, характерні для мовлення мешканців м. Кривого Рогу, вказуються причини помилок, зіставляється специфіка вимови схожих у російській та українській мові звуків.

Настав час для активної щоденної праці над утвердженням державного статусу української мови, найшвидшого її впровадження в усі сфери нашого життя, над піднесенням мовної культури, нормалізацією літературної мови, оскільки норма є центральним поняттям культури мови. Українська орфоепія досліджувалася багатьма мовознавцями: М. Наконечним, П. Кострубою, Н. Тоцькою, О. Пономарівим та ін. Усі підручники з фонетики для вищих навчальних закладів містять розділ "Орфоепія", у якому чітко сформульовано вимоги до вимови голосних та приголосних звуків. Ряд статей мовознавців присвячені актуальним проблемам української орфоепії та шляхам формування вимовної культури учнів (З. Бакум, Н. Дика, М. Сокирко, Є. Чак та ін.). Багато уваги виправленню орфоепічних помилок у мовленні дикторів і коментаторів приділяє відомий дослідник культури мовлення О.Д. Пономарів. Проте потребує дослідження мовленнєва культура мешканців нашого міста, а особливо правильність вимови, яка забезпечує чистоту мовлення. Це й визначило тему нашого дослідження.

За нашими спостереженнями, вимова **голосних** тими криворіжцями, для яких українська мова є рідною, відповідає нормам літературної вимови: *[линути]*, *[кинути]*, *[г^олубка]*, *[вода]*, *[молоко]* тощо. Це відбувається тому, що степовий говір, до якого належить м. Кривий Ріг, входить до південно-східного наріччя, що лягло в основу української літературної мови. Відхилення у вимові голосних виникають у мовленні криворіжців не внаслідок діалектних особливостей, а в результаті впливу російської вимови, що стало можливим у 60–80 роках ХХ ст., коли велось активне заселення нашого міста представниками різних національностей, мовою їх спілкування була російська. Поступово на російську мову викладання було переведено криворізькі школи, тому що знання української мови перестало бути необхідним для здобуття вищої освіти.

Тому вимова ненаголошеного [о] з наближенням до [а] трапляється лише в мовленні частини російськомовних людей. Слід звернути увагу й на те, що ненаголошений [о] в українській мові не повинен скорочуватися так помітно, як у російській, а його слід вимовляти досить чітко: *[золото]*,

[молоко], [коромисло], [бородавка]. Це відбувається тому, що український наголос не такий сильний, як російський, тому звучності вистачає і для вимови ненаголошених голосних.

Якщо порівняти систему голосних в українській і російській мові, то суттєвою відмінністю в них є вимова голосних [ы] – [и]. Голосний російської мови вимовляється досить високо і належить до середнього ряду, його ще називають [ы]-напружений. У російській мові він зустрічається значно рідше, ніж український голосний [и], тому що останній виник не тільки на базі давнього [ы], а й на місці давнього [і]. Порівняймо:

Російською	Українською
<i>детское <u>мы</u>ло</i>	<i>дитяче <u>ми</u>ло</i>
<i>улы<u>б</u>нулась</i>	<i>посміхну<u>л</u>ась</i>
<i>ми<u>л</u>о</i>	<i>ми<u>л</u>о</i>
<i>вы чита<u>е</u>те</i>	<i>ви чита<u>е</u>те</i>
<i>мы пи<u>ш</u>ем</i>	<i>ми пи<u>ш</u>емо</i>
<i>си<u>н</u>ий цвет</i>	<i>си<u>н</u>ій колір</i>
<i>мой <u>с</u>ын</i>	<i>мій <u>с</u>ин</i>

Через те мовці, які не знають про такі особливості вимови цих голосних в російській і українських мовах, замінюють в українській мові голосний [и] – переднього ряду високо-середнього підняття – на голосний [ы] – середнього ряду високого підняття: [кыйіф], [кнышкы], [чытаты]. Це, поперше, створює їм самим незручності у вимові, тому що голосний [и] досить частотний в українській мові і неправильна його вимова створює постійне артикуляційне напруження. По-друге, таке відхилення у вимові навіть пересічній людині стає досить помітним, хоча рідко хто здогадується, в чому тут причина і чому мова такої людини не є чистою українською.

За нашими спостереженнями, зазначене відхилення може з'являтися навіть в україномовних учнів, якщо при засвоєнні грамоти в початковій школі їх навчили неправильно „прочитувати” букву [и]: в їх уявленні це і є літературна вимова, а правильну вимову [и] вони починають сприймати як „домашню”, „побутову”.

Якщо ж, навпаки, мовець при переході на російську мову вимовляє звук [ы] так, як в українській мові, він теж порушує орфоепічні норми – тепер уже російської мови.

Для формування мовленнєвої культури рекомендуємо орфоепічні вправи, які б усували ототожнення українського [и] та російського [ы]:

<i>вы<u>м</u>ыть руки</i>	<i>ви<u>м</u>ити руки</i>
<i>ры<u>т</u>ь канаву</i>	<i>ри<u>т</u>и канаву</i>
<i>сы<u>т</u>ый</i>	<i>си<u>т</u>ий</i>
<i>сы<u>п</u>учее вещество</i>	<i>си<u>п</u>ка речовина</i>
<i>сы<u>р</u>ые дрова</i>	<i>си<u>р</u>і дрова</i>

Таким чином, при вимові голосних слід особливу увагу звертати на відмінності в артикуляції ненаголошеного [о] і голосних [и] та [ы] в українській та російській мовах.

Щодо вимови **приголосних**, то дзвінкі приголосні в кінці слів, а також перед глухими в кінці складів, як правило, добре зберігають свою якість, характерну вимову і голос. Оглушення в цих позиціях рідкісне і не типове для літературної мови явище. Порухенням орфоепічних норм є оглушення дзвінких приголосних у кінці слова або в кінці складу перед глухими, що здебільшого пояснюється впливом російської мови: *шлюб* – [шл'уп], *казка* – [каска], *засіб* – [зас'іп], *сніг* – [сн'іх]. Тому в умовах українсько-російського білінгвізму особливу увагу слід приділяти попередженню оглушення приголосних у кінці слів та в кінці складів перед глухими.

Звук [в] сонорний і ніколи в літературній мові, на відміну від російської мови, не оглушується, а навпаки, після голосних перед приголосними, а також після голосного перед паузою в кінці слів переходить в [ў]. Тому грубим порушенням орфоепічних норм є вимова на зразок: *батьків* – [бат'кіф], *слів* – [сл'іф], *надав* – [надаф]. Губно-зубний щілинний звук [ф] є запозиченим у системі приголосних, вживається майже виключно в словах іншомовного походження. Тому [ф] не властивий більшості народних говірок і підлягає заміні деякими мовцями на [хв], [х], [п], [в]. Потрібно зауважити, що відхилення від норм вимови [ф] не є поширеним у мовленні представників засобів масової інформації, студентів, учнів, викладачів. Але іноді можна почути в побуті: [хвабри^еках], [хворма].

Під впливом написання африкати [дж], [дз] іноді вимовляють як звукосполучення [дз], [дж]: [джаз], [народжуйец':а], [дзв'ін], [дзвони^ек], [раджу]. Таке відхилення від норм орфоепії зумовлене неправильним засвоєнням української графіки в початкових класах. Об'єктивною причиною цього явища є традиційна відсутність в абетці окремих букв на позначення [дж], [дз]. Іншого роду відхилення спостерігаються як наслідок впливу російської орфоепії: вимова на місці зімкнено-щілинних [дж], [дз] щілинних [ж],[з], наприклад: [звоник], [зеркало], [хожу], [др'іж:і], [йіж:у]. Це веде до спотворення української вимови, до нейтралізації специфічно українських звуків: вимова [вожу] від *водити* чи від *возити*?

Дослідник культури мовлення О.Д. Пономарів зазначає, що під впливом російської мови поширеною є тверда артикуляція звука [ц'] перед [і] та [у] в тих позиціях, де він має бути м'яким: [декларацыйа], [приватизацыйа], [двадцат']. Подібні відхилення від норм вимови [ц'] є порушенням української орфоепії.

Шиплячі приголосні [ж], [ш], [ч], [дж] за українськими орфоепічними правилами є твердими, хоча в позиції перед [і], [а], [у] (графічно і, я, ю) вони дещо пом'якшуються. Занечищення української мови маємо тоді, коли замість літературної вимови слів *час*, *чути*, *чому*, *що*, *щастя* чуємо неправомірне пом'якшення шиплячого [ч]: „чяс”, „чюти”, „чьому”, „щьо”, „щястя”. Ненормативною є також тверда вимова шиплячих у позиціях, де вони мають бути пом'якшеними, наприклад: [слухачи], [викладачи], [криворіж:а].

В українському правописі традиційно звукосполучення [шч] прийнято позначати буквою [щ]. О.Д. Пономарів зазначає, що на місці [шч] деякими мовцями вимовляється подовжений пом'якшений [ш']: [краш':e], [ш':e], [учили'ш':a], [бат'к'івш':іна], [найкраш':і], [труднош':і]. Така вимова є наслідком впливу російської мови, у якій приголосний [ч] вимовляється лише м'яко.

Щодо особливостей вимови [й] О.Д. Пономарів зазначає: „На відміну від російської вимови, у словах типу *читаєш, гуляєш*, де склад [je] ненаголошений, звук [й] має чітку вимову. Треба говорити *чита[jeш]*, а не *[чи'таеш]*, як у російській мові, де звук [j] вимовляється ледь відчутно”. Але ненапружена артикуляція в деяких мовців характерна не лише для ненаголошеного складу [je], а й для наголошеного, чуємо неправильне: [україні], [поїздку], [прогнозує], [зростає].

Звук [ґ] в українській мові є глотковим (*голова, говорити, генетика, гігант, гіпертонія*), а в російській мові в таких же словах цей звук задньоязиковий, тобто утворюється шляхом змикання задньої частини язика з піднебінням, а значить, вимовляти цей звук однаково в обох мовах є порушенням.

В українській мові є й такий звук, як російський [ґ], але вживається він лише в деяких, здебільшого запозичених, словах: *аґрус, обґрунтувати, татунок, тедзь, проґавити*. Для позначення такого звука українці з кінця XVI ст. запровадили окрему букву, додавши до літери г угорі гачок (ще раніше для передачі особливої вимови цього звука в писемних пам'ятках знаходимо 2 букви – **кґ**). Отже, повернення до нашої абетки „репресованої” 1933 року літери г є закономірним і вкрай необхідним, тому що при її відсутності мовці поступово почали неправильно вимовляти такі слова, як *гудзик, ґрунт, дзита; гречний*, а також погано розрізняти такі слова, як *ґніт* (гноблення) і *гніт* (рос. фитиль), *ґрати* (у футбол) і *грати* (на вікнах), *ґулі* (гуляння) і *гулі* (нарости на рілі – рос. „шишки”). Що така буква на позначення задньоязикового проривного звука не є надуманою для нашої мови, засвідчує і широке вживання її на початку XX ст.: у “Словнику української мови” Б. Грінченка (1907–1909) зафіксовано 240 слів з буквою г. Окрім наведених випадків, літеру г слід писати в словах: *ганок, газда, гандж, гвалт, телготати, гогель-могель, гава, Гренландія, Гарібальді, Гете, Гданськ, Гібралтар*.

Відхиленням від орфоепічних норм є дорсально-зубна вимова [т'], [д']: кінчик язика притискається до нижніх зубів, і як наслідок [т'], [д'] мають призвук [с'], [з'], наприклад, [досиц'], [навіц'] замість [досит'], [нав'іт'].

Буквосполучення -ться в дієслівних формах 3-ої особи однини й множини теперішнього часу вимовляється як [ц':a]. Відхилення від цієї орфоепічної норми спостерігається в мовленні учнів під впливом правопису, через неправильне засвоєння орфоепії: [в'ідбувайет'с'a], [при'снит'с'a], [коли'вайет'с'a], [змагайет'с'a]. У давальному й місцевому відмінках однини іменників жіночого роду перед закінченням -і буквосполученням -жц-, -шц-, -чц- у вимові відповідають звукосполучення [з'ц'], [с'ц'], [ц':]: [книз'ц'і], [дос'ц'і], [доц':і]. У мовленні деяких криворіжців під впливом написання слів

можна почути [на дощ'і], [стежц'і]. Слід зазначити, що більшість мовців у подібних словах не дотримується чергування [г], [к], [х] із [з'], [ц'], [с'], наприклад, [на дошкі]. У звукосполученні [шс'] в дієсловах 2-ої особи однини теперішнього часу внаслідок репресивної асиміляції [ш] змінюється на [с']. Але під впливом написання можна почути: [кусаешс'а], [дограешс'а] замість [кусайес':а], [дограйес':а].

Отже, на основі спостережень над мовленням криворіжців можна виділити такі типові відхилення від орфоепічних норм:

- оглушення дзвінких приголосних у кінці слів та перед глухими під впливом російської мови;
- оглушення сонорного [в];
- заміна звука [ф] на [хв] під впливом діалектного оточення;
- вимова [дж] та [дз] або [ж] і [з] на місці африкат [дж] і [дз];
- тверда артикуляція [ц'] у позиціях, де він має бути м'яким, під впливом російської мови;
- м'яка вимова [ч] під впливом російської мови;
- тверда вимова шиплячих у позиціях, де вони мають бути пом'якшеними;
- ненапружена вимова [й] у ненаголошених складах [je], у складі [ji], а також після губних приголосних;
- ненормативне вживання [г] на місці [г];
- дорсально-зубна вимова [т'], [д'] під впливом російської мови;
- вимова [ш':] на місці [шч];
- відсутність асимілятивних процесів у сполученнях -ться, -шся, -жц-, -чц-, -чц- під впливом написання.

Література

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Друглинець М.Л. Сучасна українська мова. – К.: Академія, 2006. – С. 109-124.
2. Віняр Г.М. Із чистого напившись джерела // Червоний гірник. – 11 грудня 2004.
3. Віняр Г.М. Прислухайся: мов океан співає – народ говорить // Червоний гірник. – 15 січня 2005.
4. Орфоепічний словник української мови: У 2 т. / М.М. Пещак та ін. – К.: Довіра, 2001.
5. Пономарів О. Культура слова: Мовностилістичні поради // Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 240 с.